

NEOLOGISMUS

Lexikální jednotka, která se ve vztahu k existujícím jednotkám slovní zásoby současného jaz. vyznačuje novostí, a to jak z hlediska vzniku, tak z hlediska funkčního (funkčně systémového, komunikačního, stylistického). N. vznikají z potřeby pojmenovat nové věci, jevy i z potřeby nahradit dosavadní výrazy prostředkem přesnějším n. výraznějším. Vznikají též jako výsledek záměrného hledání (citově, intelektuálně) působivého vyjádření. Bývají i výsledkem spontánního tvoření. N. vznikají ve všech komunikačních sférách a útvarech nár. jaz. V tvoření n. se mohou projevovat jak obecnější vývojové tendence, tak i ty lexikálněsémantické n. slovtvorné procesy, které nejsou v dané době ještě dost patrné. N. se nejenže účastní procesů strukturace a restrukturační slovní zásoby, ale také výsledky těchto procesů za příhodných podmínek stabilizují. **Neologizace** slovní zásoby patří k obecným procesům v jaz. – Protože n. jsou svým vznikem vázány na určitou dobu a protože mohou mít určitou stylistickou hodnotu, bývají charakterizovány jako vrstva **dobově příznakových prostředků** současné slovní zásoby. V tomto případě tvoří n. protipól prostředků zastaralých a **archaismů**. – Při určování konkrétních jednotek jako n. se uplatňuje obvykle kritérium časové, tj. doba vzniku, dále kritérium jaz. variety (útvary), v níž n. vznikají a v níž se uplatňují (spis. jaz., běžná mluva, slang atp.), kritérium strukturní, které se zakládá na vztahu formy a obsahu, kritérium lexikalizace (zapojení nové jednotky do lexika) a uzualizace (zobecnění v úzu). V některých koncepcích n. se klade značný důraz na kritérium psychologické (pocitování novosti ze strany uživatelů). – V rámci n. se zpravidla rozlišuje mezi vlastními, **lexikálními n.** a mezi pojmenováními tvořenými a užitými příležitostně.

tj. **okazionalismy**. – Existující **klasifikace n.** odrážejí nejen různé stránky nových výrazů, ale také různé možné přístupy k neologickým jevům. Nejčastěji se uplatňuje třídění n. z hlediska strukturního a funkčního. Mezi n. z hlediska strukturního se řadí **slovtvorné n.** (*bazénář, hladovkář, stánkař, videozánam, videokavárna; ekozboží, ekoznačka*), slova utvořená ze zkratek (*eseróčko/eseróčko, céděčko, písčičko/pěcěčko*), **přejatá slova** (*gambler, snowboarding*), slova s novým významem, tzv. **neosémantismy** (*divize „oddělení, skupina, úsek určité organizace, podniku“, hvězdný „vynikající, špičkový“*); **vícislovná (sdružená) pojmenování** (*sametová revoluce, divoká karta, mobilní telefon, daň z přidané hodnoty*) a **frazémy** (*být stejné krvní skupiny, být mimo mísu*). Z hlediska funkčního se za n. pokládají mj. ty jednotky, jejichž užití – původně vázané na pracovní, zájmové, sociální prostředí atp. – se mění a spolu s tím se přehodnocuje jejich původní (odborná, profesní, slangová atp.) příznakovost. Platnost n. mají i lexikální jednotky, které se kdysi přestaly užívat, ale po určité době se jejich užívání obnovuje (*radní „člen obecní rady“*). Vzhledem k charakteru užití se rovněž jako specifické typy funkčních n. vymezují **okazionalismy** a **individualismy**, dále **módní neologismy**, **dobová slova** aj. – Přistupuje-li se k n. z hlediska onomaziologického (tj. od obsahu k formě), jsou označovány jako **nová pojmenování**, při přístupu z hlediska sémaziologického (tj. od formy k významu) se pro jejich označení užívá také termínů **nová slova**, **nové výrazy** aj. Vymezení n. se rovněž řeší na základě zjišťování poměru n. a **inovací**. – N. existují ve všech obdobích jaz. vývoje, a proto je možno hovořit o n. vzhledem k určité časové hranici n. k určité epoše (srov. Husovy, Komenského n., obrozené n.). – V 2. pol. 20. stol. krystalizuje výzkum n. v samostatnou nauku – **neologii**. Tvorbou slovníků n. se zabývá **neografie**.
Lit.: ČLEX, 1985; HAUSER, P.: *Nauka o slovní zásobě*, 1980; MARTINCOVÁ, O.: *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*, 1983; MARTINCOVÁ, O. – SAVICKÝ, N.: *Hybridní slova a některé obecné otázky neologie*, SaS 48, 1987, 124–139; MARTINCOVÁ, O. ad.: *Neologie a neografie. Výběr z národních bibliografií*, 1996 (tam další literatura); MARTINCOVÁ, O. ad.: *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*, 1998.

OM

HAPAX LEGOMENON

Slovo (tvar), jehož výskyt je v rámci určitého textu n. vůbec doložen pouze jednou. H.l. lze nejčastěji najít v malokorpusových jaz. (např. v góštíně: *driugan*, doloženo *driugais*, v W. Streitberg: *Die gotische Bibel*, II, Heidelberg 1928, 27), existují však i v č.. srov. příklady ze stě.: *posvlún* „ve světle čeho a zároveň s tím (?)“, *posvázanie* „sebeomezování, sebezapření“ (okazionalní, ale systémová odvozenina od systémově možného, ale nedoloženého slovesa); k h.l. patří i některé neologismy slovníků Klaretovy družiny, např. *posvěcan/posviecan* „potulný a zhrálý návštěvník posvícení“, *pažlát* „kněžská rouška k utírání, nošená na levé paži“ aj. (Staročeský slovník, 3, 1996). Srov. též h.l. Rukopisu královédvorského: *břiemý* „ostrý“ (RK 137, báseň *Oldřich*), *jarohlavý* (RK 543, báseň *Čestmír*), *dlúhopustý* (RK 645–6, báseň *Záboj*) aj. – K h.l. lze řadit i úmyslné básnické **neologismy** (**okazionalismy**), např. *nazemvzeti*, *přeníkdo* (Z. Rotrekl, báseň *Kdo*), *zátopolí* (J. Skácel, báseň *Podzim za městem*) apod. Lit.: KAŠPAR, J. (krit. ed.), *Rukopis královédvorský a zelenohorský - paleografický přepis*, in: *RKZ – dnešní stav poznání*, 1969, 275–322; POLKOVÁ, T.: *Slovtvorný rozbor Rukopisu královédvorského*, 1998 (rkp. dipl. práce FF MU v Brně).

ZH

OKAZIONALISMUS

Pojmenování, slovo vznikající příležitostně v procesu tvoření textu zpravidla pro jedno konkrétní použití podmíněné kontextem (např. *literalizace* „dodávání něčemu literárního rázu“, *cizínština* „cizí jazyk“, *zbezhlavět* „pozbyť rozvahy“, *jablkoholik* „milovník jablek“). **O.** se vyskytují jak ve sféře umělecké a esejistické, tak ve sféře publicistické a odborné. Rovněž vznikají v projevech běžně mluvených. – **O.** charakterizuje řečový charakter, jedinstvo aktu utvoření, autorství, vázanost na kontext, neuzuálnost, jednorázové užití, zvláštnost, nápadnost, neobvyklost, novost. (V počtu definičních znaků **o.** existuje značný rozptyl.) **O.** se odlišují jak od slov uzuálních, tak od **neologismů**. Rozdíl mezi neologismy a **o.** se spatřuje v tom, že **o.** nebyvají jaz. společenstvím přijaty do užívání, uchovávají svou novost, neobvyklost, výrazovou neotřelost nezávisle na době, kdy byly utvořeny. Diference ve vymezení a pojetí **o.** plynou z toho, přistupuje-li se k nim z hlediska lexikologického, lexikografického, stylistického n. slovtvorného. Při vymezení **o.** z hlediska

slovtvorného se uplatňuje širší a užší pojetí: při širším pojetí jsou **o.** míněna všechna slova tvořená příležitostně v řeči, bez ohledu na to, zda jsou tvořena pravidelně, n. zda porušují jistá slovtvorná pravidla; při užším pojetí se za **o.** pokládají různé nepravidelně až deformovaně tvořené útvary. Tyto **o.** se pak kladou proti tzv. **slovům potenciálním**. Jimi se rozumějí ta slova, která vznikají téměř paradigmaticky podle velmi produktivních slovtvorných typů, n. ta, která realizují slovtvorný potenciál odvozujičeho slova a doplňují prázdná místa v jeho slovtvorném paradigmatu (srov. k adj. *ekologický* dotvořené výrazy *ekologicky, ekologičnost, ekologično*). – Protože se **o.** v řeči, textu skutečně tvoří, na rozdíl od většiny slov, která se v řeči zpravidla jen reprodukuji, jsou indikátory jaz. kreativity i dynamických tendencí v řeči a v jaz. – **O.** bývají též označovány jako slova individuálně tvořená, jako slova autorská, individuálně autorská, popř. jako **hapax legomena**, užívají se pro ně i termíny kontextový neologismus, autorský neologismus, umělecký neologismus, básnický neologismus. Má-li se na zřeteli četnost jejich výskytu, označují se jako slova řidká.
Lit.: BUZASSYOVÁ, K.: *Okazionalizmy v slovenskej literatúre*, *Studia Academica Slovaca* 9, 1980, 84–108; BUZASSYOVÁ, K.: *Okazionalna tvorba ako indikátor synchronnej dynamiky*, in: *Metody výskumu a opisu lexiky slovenských jazykov*, 1990, 63–73; MARTINCOVÁ, O.: *Okazionalní pojmenování a jejich tvoření v současné češtině*, *Filologické studie* 13, 1985, 33–40; MARTINCOVÁ, O. ad.: *Neologie a neografie. Výběr z národních bibliografií*, 1996 (tam další literatura).

OM